

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-27>

УДК 37.015.32(049)

Максим О.В., Рябовол Т.А.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

ОСОБЛИВОСТІ ПРОГНОСТИЧНИХ УМІНЬ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ОЧІКУВАНЬ ВІД МАЙБУТНЬОГО У ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Анотація. У статті викладено результати дослідження особливостей прогностичних умінь, ціннісних орієнтацій та очікувань від майбутнього сучасних старшокласників. У дослідженні було використано опитувальники діагностики мотивацій до успіху та до уникнення невдач, так як вони безпосередньо вказують на особливості очікувань від майбутнього. Зокрема, йдеться про рівні розвитку мотивації до успіху та до уникнення невдач а також про виявлені співвідношення цих мотивацій у вказаній вибірці старшокласників. За прикладом квадрупольної моделі М. Конвінгтона побудовано аналогічну модель для вибірки учасників експерименту. Описано типи поведінки молодих людей стосовно мотивації, що переважає. Результати дослідження також підтверджують, що девіантні підлітки характеризуються конфліктним співвідношенням цінностей в ієрархії цінностей, недиференційованою тимчасовою перспективою, орієнтацією на минуле, негативним емоційним ставленням до справжнього та незначущим ціннісним ставленням, а також не здатністю контролювати обставини власного життя в сьогоденні. Аналіз емоційно-мотиваційної складової прогностичних умінь доводить, що для особистості без відхилень цілі й мотиви її діяльності знаходяться переважно у сфері змін об'єктивного світу. Однак девіантні підлітки зосереджують увагу на суб'єктивних емоційних переживаннях, які супроводжують предметну діяльність і її результати. Відповіді опитаних підтверджують, що девіантні підлітки досягають бажаних емоційних переживань за допомогою ілюзорно-компенсаторної діяльності. Пріоритетні мотиви поведінки поступово втрачають свої функції. Низькі показники смислотворчих орієнтацій свідчать про загальний низький рівень усвідомлення життя у підлітків з девіантною поведінкою.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, мотивація уникання невдач, мотивація досягнення успіху, квадрупольна модель, взаємодія з майбутнім, підлітки, ціннісні ідеали, самовизначення.

Maksym Olha, Ryabovol Tatyana

G. Kostiuk Institute of Psychology of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

FEATURES OF PROGNOSTIC SKILLS AND VALUE ORIENTATIONS IN THE CONTEXT OFFUTURE EXPECTATIONS IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Summary. The article presents the results of research on the features of prognostic skills, value orientations and expectations from the future of modern high school students. The article considers the components of adolescents' value-semantic sphere. "Values" and their groups are analysed. The article defines the system of significant values: safety, sociality, maturity, pleasure and value orientations: freedom, health, entertainment, active life, love, self-confidence (terminal values); independence, courage in one's opinion defending, sensitivity (instrumental values). In the study the questionnaires were used to diagnose motivations for success and avoidance of failure, as they directly indicate the characteristics of expectations from the future. In particular, the levels of development of motivation to succeed and to avoid failure were described, as well as the ratios of these motivations were identified in the sample of high school students. Following the example of M. Convington's quadripolar model, a similar model was constructed for a sample of participants. The types of behavior of young people in relation to the prevailing motivation are described in the article. The results of the study also confirm that deviant adolescents are characterized by a conflicting relation of values in the hierarchy of values, undifferentiated temporal perspective, focus on the past, negative emotional attitude to the present and insignificant values, as well as the ability to control their life. The analysis of the emotional-motivational component of prognostic skills proves that for a person without deviations the goals and motives of his activity are mainly in the sphere of changes in the objective world. However, deviant adolescents focus on the subjective emotional experiences that accompany the subject activity and its results. Respondents' answers confirm that deviant adolescents achieve the desired emotional experiences through illusory-compensatory activities. Leading motives for behavior gradually lose their functions. Low rates of meaningful life orientations indicate a general low level of awareness of life in adolescents with deviant behavior.

Keywords: value orientations, motivation to avoid failures, motivation to succeed, quadripolar model, interaction with the future, teenagers, life meaningful orientations.

Актуальність дослідження. Сучасне життя змінюється настільки стрімко, що для того, щоб залишитись на його узбіччі достатньо

на якийсь час припинити вчитись: цікавитися новими розробками, опановувати нові технології та прогнозувати найближче майбутнє. Крім того,

останні події довели необхідність людей вміти передбачати своє найближче майбутнє, зокрема, бути готовим до екстремальних ситуацій. В епоху інформації підтримку можна отримати саме в інформаційному просторі та серед ровесників, а досвід дорослих дуже швидко стає застарілим і традиційно не сприймається молодими людьми.

Інформація сьогодні втрачає свій термін придатності дуже швидко, тому відомі нам емпіричні дослідження особливостей прогностичних умінь, ціннісних орієнтацій та очікувань від майбутнього сучасних молодих людей ймовірно вже інші, ніж були ще кілька років тому. Молодь є чутливим індикатором соціальних зрушень. Вона гостро реагує на економічну нестабільність, крах ідеалів, девальвацію цінностей.

Як і будь-яке соціальне явище, девіантна поведінка молоді не може бути пояснена «сама з себе», а лише з позиції соціального цілого – суспільства, ключовим елементом якого є особистість з її системою ціннісних орієнтацій. Адже в ній закріплюється особистий життєвий досвід, сукупність прагнень та переживань; саме система ціннісних орієнтацій особистості виражає неповторність, своєрідність та унікальність поведінки кожного з нас.

Незважаючи на досить значний обсяг наукових досліджень, присвячених аналізу проблем соціальної норми та відхилень від неї, девіантності як соціального феномену, особливостей співіснування норм різних субкультур, форм девіантної поведінки тощо, останнє десятиріччя не дало такого узагальнення, у якому б у психологічному ракурсі прослідковувалась динаміка, відокремлювались провідні тенденції, за якими можна було б визначити головні чинники, які впливатимуть на девіантну поведінку підлітків. Не відкидаючи значення праць, що були видані раніше, які залишаються достатньо значущими в науковому та методологічному аспектах, варто підкреслити, що умови, в яких формуються ціннісні орієнтації, та і самі підлітки стали сьогодні іншими. Змінилися економічні, політичні, ідеологічні показники соціального середовища. Все це потребує нових досліджень і нових узагальнень. Потребою вивчення детермінаційних ресурсів ціннісних орієнтацій особистості та прогностичних умінь у формуванні девіантної поведінки підлітків в сучасних соціальних умовах і обумовлене наукове завдання даного дослідження, яке полягає у психологічному аналізі ціннісних орієнтацій особистості та прогностичних умінь як детермінант девіантної поведінки підлітків.

Метою дослідження стало виявлення особливостей прогностичних умінь, очікувань та ціннісних орієнтацій у девіантних підлітків.

Завдання. У даній статті будуть описані результати дослідження тієї частини експерименту, яка була присвячена вивченню особливостей очікувань, прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій девіантних підлітків.

Теоретико-методичне підґрунтя дослідження. Цілісне, об'єктивне сприймання й осмислення власного життєвого шляху, зокрема, адекватне ставлення до майбутнього вважається одним з найважливіших критеріїв розвитку особистості, її соціальної й психологічної зрілості (Г. Балл, Є. Головаха, Л. Карамушка, З. Кісар-

чук, І. Кон, Т. Коттл, О. Кронік, С. Максименко, В. Моляко, В. Моргун, В. Москаленко, В. Панок, Т. Титаренко, З. Шабарова). Прогнозування майбутніх подій і поведінки людини розглядає американський психолог Д. О. Келлі, вводячи поняття «особистісний конструкт» [3]. Під конструктом він розуміє репрезентацію світу, яка використовується для передбачення майбутніх подій. Згідно з основним постулатом «теорії особистісних конструктів», поведінка визначається тим, як люди прогнозують майбутні події.

Особливу увагу Ж. Нюттен [1]. приділяє перспективі майбутнього індивіда, яка складає плани, завдання, наміри особистості, що представляють її потребово-мотиваційну сферу. Дослідник наголошує на виключно важливій ролі перспективи майбутнього і приділяє особливу увагу процесам, за допомогою яких потреби конкретизуються у внутрішніх цілях і зовнішніх структурах. «Часова перспектива, особливо перспектива майбутнього, додає важливий вимір, в якому мотивація може досліджуватися в термінах постановки цілей і планування». Таким чином стає зрозуміло що мотивація, ціннісні орієнтації та пріоритети а також цілепокладання поєднуються у певний особистісний конструкт для взаємодії людини з майбутнім та реалізації її цілей, завдань і планів.

Методики діагностики мотивації та організація експерименту. В експерименті було використано методика Рябовол Т. «Листок Самоаналізу». Дана методика показує здатність учнів до прогнозу на основі аналізу минулого, усвідомлення помилок та уроків пережитих подій, постановки цілей та планування майбутнього. Особливості очікувань вивчалися з допомогою опитувальників Т. Елерса: «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху» та «Методика діагностики особистості на мотивацію уникання невдач». та «Рівень співвідношення цінності і доступності у різних життєвих сферах» О.Б. Фанталова (співвідношення «цінності» (Ц) і «доступності» (Д) в різних життєвих сферах); тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) в адаптації Д.А. Леонтьєва.

Дослідження проводилось серед підлітків середніх навчальних закладів Таращанського району Київської області в січні – лютому 2020р. Для одержання надійних та валідних результатів експерименту нами були сформовані експериментальна (ЕГ n=17) та контрольна (КГ n=19) групи віком 14-18 років. Всі протоколи взяті до розгляду вважалися дійсними.

Основні результати дослідження. Важливим показником нашого дослідження є здатність старшокласників ставити цілі та планувати своє життя. Як показав аналіз відповідей планувати та ставити чіткі власні цілі здатні 78% всіх опитаних випускників, серед них 75,9% дев'ятикласників та 95,2% учнів 11-х класів. В той же час не здатні планувати своє життя та ставити перед собою цілі 24,2% випускників 9-х класів та 4,8% учнів 11-х класів. Частина опитаних учнів є більш раціональними і доволі серйозно ставиться до структурування свого майбутнього, вони пишуть тільки про плани та цілі – це 20,6% – з 9-х та вже 61,9% з 11-х класів. Безперечно, в житті людини мають бути не тільки плани та цілі, а ще й мрії та бажання,

адже вони є емоційно-мотиваційним тлом того, що потім втілюється в життя. У відповідях 79,4% дев'ятикласників та 38,1% одинадцятикласників переважають бажання та мрії, ці показники свідчать про зростання у гімназистів рівня раціональності з віком.

Серед усього різноманіття відповідей опитувані нами учні найчастіше вказували на такі причини помилок на невдач:

- неухважність в діях та вчинках;
- мало приділеного справі часу, нераціональний розподіл часу;
- неправильний вибір пріоритетів, не усвідомлення важливості справи;
- невпевненість в собі, несамостійність;
- негативні спогади, які псують настрої та бажання щось робити;
- невміння порозумітися з іншими людьми та самовпевненість.

Підлітки вказують, що саме аналіз подій дозволив їм ще раз пригадати важливі моменти прожитого та усвідомити, чому вони навчилися. Здебільшого висновки у кожного свої, відповіді підлітків доволі різноманітні, що свідчить про їх серйозне та вдумливе ставлення до самоаналізу власного життя та необхідність такої роботи для розвитку особистості. Кожен учень визначає для себе ту сферу чи напрямки, що потребують вдосконалення.

Для високого рівня мотивації досягнення успіху притаманне очікування успіху, яке ґрунтується на усвідомленні залежності свого успіху від самопізнання, самоконтролю й самовдосконалення. Таким молодим людям також притаманна сила волі, самовладання, самоконтроль та відповідальність за свої дії.

Середній рівень мотивації очікувань та досягнення успіху відрізняється достатньою сформованістю усіх компонентів мотивації. Особистості цього типу зазвичай активні, ініціативні. Вони свідомо прагнуть опанувати знання й навички, уміють працювати організовано й докладають зусиль для досягнення бажаного результату. Однак в їхньому досвіді є відбитки невдач та розчарувань.

У молодих людей з низьким рівнем очікувань та мотивації до успіху особистісні якості виявляються слабо й не завжди їх можна виявити, найімовірніше, мотив характеризується через усвідомлення «потрібно». Він, як правило, пов'язаний із зовнішньою стороною процесу, орієнтований на формальний успіх, досягнення оцінкового результату.

Відповідно до результатів дослідження серед опитуваних 49% мають високий рівень мотивації до досягнення успіху, 46% – середній рівень. І лише 5% опитаних мають низький рівень мотивації до успіху. Різниця між показниками учнів 9-х та 11-х класів представлена в таблиці 1.

Опитування за методикою діагностики уникання невдач дало такі результати:

– низький рівень мотивації до уникнення невдач – 7 осіб (19%);

– середній рівень мотивації до уникнення невдач – 15 осіб (40,5%);

– високий рівень мотивації до уникнення невдач – 15 осіб (40,5%).

Порівняння результатів показали, що очікування учнів 11-х класів оптимістичніші та мають нижчі показники мотивації до уникнення невдач, ніж учні 9-х класів. Зниження рівня мотивації до уникнення невдач вказує на те, що учні 11-х класів більш орієнтовані на успіх та готові долати проблеми і перешкоди, що виникають на шляху його досягнення, ніж дев'ятикласники.

Для більш цілісного розуміння очікувань старшокласників за результатами вимірів мотивації досягнення успіху та уникання невдач ми зконструювали квадрупольну модель. Результати цієї роботи представлені на рис. 1.

Згідно даної моделі чітко простежується, що переважна більшість старшокласників ліцею (57%) належать до типу «сумлінні», тобто мають одночасно і високі очікування успіху, і високий страх невдач. 30% – «оптимісти» – з високим рівнем очікувань успіху та низьким страхом невдач. 8% – «тих, що змирилися»: не бояться невдач, але й не очікують і не прагнуть успіху та 5% «самозахищників» – не прагнуть і не очікують успіху, тому що мають занадто великий страх невдач. Таким чином, в даній вибірці 87% учнів спрямовані на успіх та прикладають зусилля для його досягнення. Дослідження також виявило частину дітей близько 13%, які мають проблеми та відхилення в розвитку особистісного конструкту, який забезпечує взаємодію з майбутнім. Такі молоді люди мають високий рівень мотивації уникання невдач, багато страхів та розчарування, невпевненість у власних силах, здібностях, перспективах майбутнього і потребують психологічної допомоги та корекції механізмів особистісного конструкту для успішної організації майбутнього життя. Дана модель дає можливість не тільки побачити розподіл та співвідношення різних особистісних конструктів підлітків, їх прогностичні уміння, а й точніше спрогнозувати тип взаємодії з майбутнім кожного з учнів.

За результатами методики Ш.Шварца «Ціннісний опитувальник» було виявлено середне значення цінностей. На перше місце серед індивідуальних показників підлітки ставлять такі цінності, як: «свобода» (5,3), «цікаве життя» (5,0), «почуття спільності» (4,6). Останні місця зайняли такі цінності, як: «мир у всьому світі» (1,8); «Стабільність суспільства» (1,8). Статистично значимі відмінності індивідуальних показників серед 1 і 2 групи за методикою «Ціннісний опитувальник» Показники 1 групи істотно нижче 2 групи за показниками: «Свобода» (гр. 1-5,3; гр. 2-4,1), «Почуття спільності» (гр. 1-4,6; гр. 2-3,6).

Таблиця 1

Особливості мотивації до досягнення успіху учнів 9-х та 11-х класів

Мотивація до досягнення успіху	Учні 9-х класів (кількість, %)	Учні 11-х класів (кількість, %)	Разом (кількість, %)
Високий рівень	10 (43%)	8 (57%)	18 (49%)
Середній рівень	11 (48%)	6 (43%)	17 (46%)
Низький рівень	2 (9%)	0 (0%)	2 (5%)

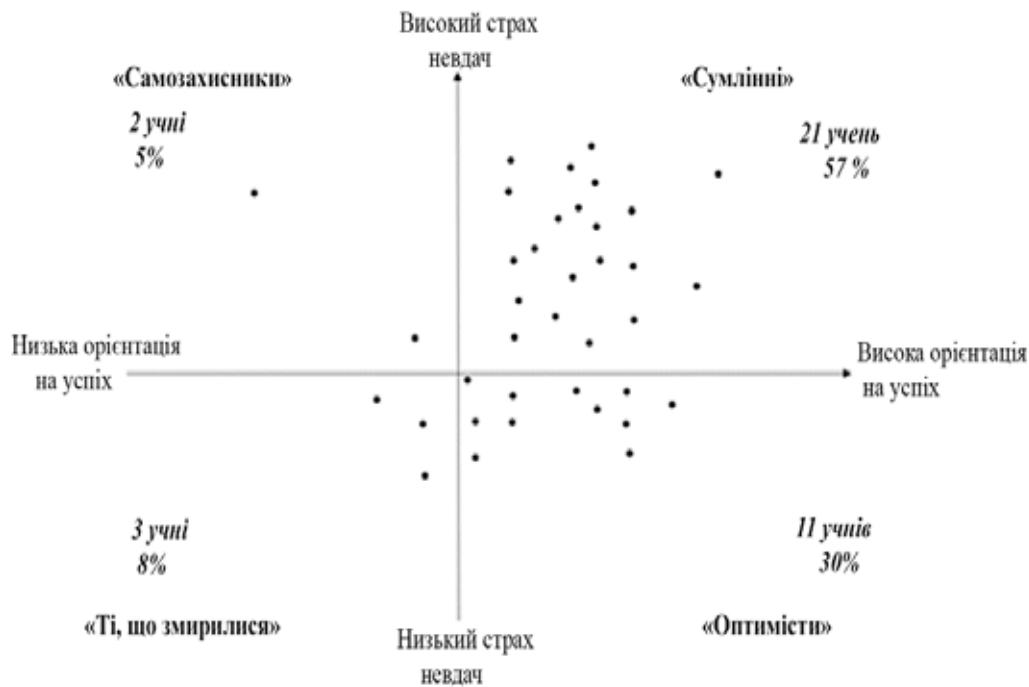

Рис. 1. Квадріполярна модель очікувань та мотивації досягнень старшокласників

Це говорить про те, що більшу частину свого часу підлітки проводять поза домом, серед своїх знайомих і однолітків. Для підлітків з девіантною поведінкою важлива така цінність, як свобода.

Підлітку прийнятна незалежність, свобода в своїх діях. Серед соціальних показників підлітків з девіантною поведінкою віддали пріоритет таким цінностям, як: «Насолода» (5,3); «Впевненість в собі» (5,2). Статистично значимі відмінності соціальних показників серед 1 і 2 групи за методикою «Ціннісний опитувальник». Результати дослідження свідчать про те, що для підлітків з девіантною поведінкою не характерно прагнення планувати своє життя, менш виражено прагнення до внутрішнього росту, самовдосконалення.

Підлітки з девіантною поведінкою сприймають своє життя як насичену зовнішніми подіями, що супроводжується відчуттям контролю над власним життям і небажанням планувати життя в зв'язку з зовнішніми обставинами.

У підлітків, схильних до девіантної поведінки відзначається висока значимість розваги, щастя інших, пізнання, творчості, сміливості у відстоюванні власної думки і чуйності, що пояснюється прагненням до компенсації заниженої самооцінки, що формується в несприятливому соціальному середовищі, які висловлюються

в творчому пошуку самореалізації. Про це ж свідчить орієнтація на відстоювання особистісної позиції, завдяки якій, з одного боку, з'являється можливість самоствердитися і яка, з іншого боку, веде до порушення загальноприйнятих правил.

Після аналізу смисложиттєвих орієнтацій ми тримали результати: девіантні підлітки мають у середньому більш низький рівень осмисленості життя, ніж адаптовані, за всіма шкалами тесту СЖО (див. табл. 2). За двома з них – шкали «Результат» та «ЛК – життя» – відмінність між середніми не є значущою. За останніми трьома, а саме: «Цілі», «Процес» та «ЛК – Я» відмінність є значущою на рівні $\alpha = 0,05$. Також є значущою відмінність між загальними показниками ОЖ ($\alpha = 0,05$).

Аналіз смисложиттєвих орієнтацій на основі порівняння середньогрупових значень нормативних і девіантних підлітків показав статистично значущі за t-критерієм Стьюдента відмінності за двома субшкалами («Цілі» і «Локус контролю – життя») смисложиттєвих орієнтацій і загальним показником свідомості життя ($p \leq 0,05$). Низькі показники смисложиттєвих орієнтацій свідчать про загальний низький рівень свідомості життя у підлітків з девіантною пове-

Таблиця 2

Статистичні показники осмисленості життя за тестом СЖО

Шкали тесту	Група Д		Група Н		Рівень α
	\bar{X}_1	σ	\bar{X}_2	σ	
1. «Цілі в житті»	29,33	6,0	32,93	5,4	0,05
2. «Процес у житті»	30,13	5,6	33,67	5,0	0,05
3. «Результат у житті»	25,20	3,6	26,73	4,1	–
4. «Локус контролю – Я»	18,93	4,7	21,67	4,1	0,05
5. «Локус контролю – життя»	29,13	6,7	31,23	6,3	–
6. Загальний показник ОЖ	97,63	15,7	106,43	15,6	0,05

дінкою, що свідчить про відсутність свідомості життя. Підлітки-девіанти живуть сьогоднішнім днем, сприймають своє життя як нецікаву, що не насичену подіями. Це відбивається на переконаннях девіантних підлітків в тому, що життя людини не підвладна свідомому контролю і тому безглуздо що-небудь планувати на майбутнє. Середні показники підлітків з нормативною поведінкою вище за всіма шкалами. Це вказує на їх достатню осмисленість життя.

Важливою характеристикою системи ціннісних орієнтацій девіантних підлітків на відміну від їх однолітків групи норми є конфліктне співвідношення цінностей – 64 % і 41%, відповідно. Зворотній пропорція характеризує ситуацію відсутності конфлікту – 36% і 59% відповідно. Аналіз конфлікту цінності і доступності в системі ціннісних орієнтацій девіантних підлітків показав, що для останніх сімейне життя, впевненість в собі і свобода цінніші, ніж доступні. Це дозволяє нам говорити про ситуацію внутрішнього конфлікту.

Аналіз отриманих емпіричних результатів дозволяє зробити висновок, що, не дивлячись на ідентичне ядро ціннісних орієнтацій у девіантних та групи норми підлітків, останні характеризуються: неконфліктним типом співвідношення цінностей, переважно сформованими ціннісними орієнтаціями, високою диференціацією тимчасових планів, переважною орієнтацією на майбутнє, позитивним емоційним ставленням до цього. На відміну від них девіантні підлітки характеризуються конфліктним співвідношенням цінностей в ієрархії цінностей, недиференційованою тимчасовою перспективою, орієнтацією на минуле, негативним емоційним ставленням до справжнього, не значущим ціннісним ставленням і не здатністю контролювати обставини власного життя в сьогодні.

Був виявлений значущий зв'язок між сформованими ціннісними орієнтаціями і прогностичними уміньми; сформованими ціннісними орієнтаціями і орієнтацією на майбутнє; сформованими ціннісними орієнтаціями і позитивним емоційним ставленням до майбутнього. Таким чином, чим більше прогностичні уміньми, тим більше сформованими є ціннісні орієнтації. Відповідно, чим більше підлітки орієнтовані на

майбутнє, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації.

Чим, більш позитивне ставлення підлітків до майбутнього, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації. Також, чим більше підлітки впевнені в тому, що вони можуть контролювати своє життя в майбутньому, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації, ніж велику цінність для підлітків представляє майбутнє, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації.

Порівняння особливостей ціннісних орієнтацій і часової перспективи в групах норми і девіантних підлітків дозволяє зробити припущення про характеристики нормативності соціального поведінки особистості:

- ступінь сформованості ціннісних орієнтацій;
- неконфліктний тип співвідношення цінностей;
- ступінь диференційованості часової перспективи;
- переважна орієнтація на майбутнє.

Виявлено характерні співвідношення особливостей ціннісних орієнтацій і тимчасової перспективи особистості. Встановлено достовірні взаємозв'язки між ступенем сформованості ціннісних орієнтацій та диференційованістю часової перспективою; орієнтацією на майбутнє і позитивним емоційним ставленням до нього.

Висновки. Таким чином, в результаті нашого дослідження ми можемо сказати наступне: девіантні підлітки: мають у середньому більш низький рівень осмисленості життя, ніж діти групи норми, за всіма шкалами тесту СЖО. Вони переважно осмислюють зміст подій в системі конкретних фактів: дат, ситуацій, причин конкретних подій тощо (фактичні запитання). Здатність до прогнозування майбутнього зростає та усвідомлюється з віком. Спостерігається позитивна динаміка розвитку особистісного конструкту для взаємодії з майбутнім, суттєве зростання прогностичних умінь і мотивації досягнень у молодшому юнацькому віці порівняно з підлітками.

Проблеми розвитку прогностичної сфери є доволі гострими на сьогодні та потребують подальшого дослідження віковою та педагогічною психологією. Їх можна застосувати для розроблення концепції дослідження очікувань від майбутнього у сучасної молоді.

Список літератури:

1. Життєві домагання особистості. Колективна монографія / за ред. Титаренко Т.М. Київ : Педагогічна думка, 2007. 456 с.
2. Занюк С.С. Психологія мотивації. Київ : Ельга-Н: Ника-Центр, 2001. 352 с.
3. Келли Дж.А. Психологія личности. Теория личностных конструктов. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 249 с.

References:

1. Tytarenko, T.M. (ed.) (2007). *Zhyttievi domahannia osobystosti. Kolektyvna monohrafiia* [Life of the house of specialization]. Kyiv: Pedagogichna dumka. (in Ukrainian)
2. Zanyuk, S.S. (2001). *Psihologiya motivacii* [The psychology of motivation]. Kiev: Elga-N: Nika-Centr. (in Ukrainian)
3. Kelly, Dzh.A. (2000). *Psihologiya lichnosti. Teoriya lichnostnyh konstruktov* [Psychology of Personality. The theory of personality constructs]. Sankt-Peterburg: Rech. (in Russian)